

Kamil K. Pilichiewicz
*Dział Naukowy Książnicy Podlaskiej
im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku*
ORCID: 0000-0001-5589-6797

„WIDZIAŁEM EGZEKUCJĘ”. GETTOWE BŁYSKI PAMIĘCI MICHALA GŁOWIŃSKIEGO

Tytułowy cytat, w zasadzie krótkie, dwuwyrzowe zdanie przykuwa uwagę. Jest sugestywnym świadectwem naoczności traumatycznego doświadczenia. Jednego z wielu. Świadkiem egzekucji jest kilkuletni chłopiec – Michał Głowiński, późniejszy badacz literatury oraz autor prozy wspomnieniowo-refleksyjnej, między innymi *Czarnych sezonów*. Zdarzenie (egzekucja) ma miejsce w ciasnych zakamarkach warszawskiego getta, „w typowo warszawskim podwórzu-studni”¹ na ulicy Żelaznej. I jako takie zostaje w pamięci dziecka zapisane do czasu, kiedy w tych krótkich słowach zostaje ujęte na stronicach książki – opowieści autobiograficznej (*Kręgi obcości*)². Przyjrzyjmy się bliżej gettowym błyskom pamięci osadzając je w szerszym kontekście historycznym i biograficzno-psychologicznym.

Prolegomena

Przypomnijmy, niespełna sześciolatek³ Michał Głowiński zjawił się w warszawskim getcie na początku 1941 roku⁴. W *Kręgach obcości* możemy wyczytać, że Żydów z Pruszkowa do getta warszawskiego przetransportowano w czwartek 31 stycznia 1941 roku⁵. Początkowo chłopiec wraz z rodzicami mieszkał na ulicy

¹ M. Głowiński, *Kręgi obcości. Opowieść autobiograficzna*, Kraków 2010, s. 58.

² O wydarzeniu tym Głowiński pisał już wcześniej (zob. M. Głowiński, *Czarne sezony*, wyd. III, Kraków 2002, s. 17), ale w zbiorze małych form opowiedziane zostało w nieco inny sposób niż w opowieści autobiograficznej.

³ Michał Głowiński urodził się 4 listopada 1934 roku w Warszawie jak możemy wyczytać choćby w pierwszym zdaniu opowieści autobiograficznej, zob. tegoż, *Kręgi obcości*, s. 5.

⁴ Data ta we wcześniejszych tekstach pisarza-badacza nie jest jasno określona, w niektórych źródłach autor podaje też przełom lat 1940–1941, przy czym zaznacza, że nie jest tego okresu pewien, zob. M. Głowiński, *Z getta do getta*, [w:] tegoż, *Magdalenka z razowego chleba*, Kraków 2001, s. 143.

⁵ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 50. Głowiński przywołuje ową datę za Marianem Skwarą,

Chłodnej („lub gdzieś w jej pobliżu”⁶). Po krótkim czasie i też na krótko Głowiński znalazł się w okolicach ulicy Siennej, w mieszkaniu Józefa Rozenowicza, dawnego wspólnika Henryka Głowińskiego – ojca autora *Czarnych sezonów*. Kolejnym punktem na mapie warszawskiego getta, które stało się miejscem jego rezydowania (celowo czynność tę deprecjonuję, ciężko bowiem przyrównać funkcjonowanie w getcie do typowego mieszkania) była ulica Żelazna. Tam przebywając był świadkiem rozpoczęcia 22 lipca 1942 roku „akcji”⁷ wywózki Żydów więzionych w getcie do obozu koncentracyjnego w Treblince. 3 stycznia 1943 roku Michał Głowiński wraz z rodzicami znalazł się po drugiej stronie muru, po aryjskiej stronie.

Gettowe doświadczenia między wspomnianymi datami: 31 stycznia 1941 roku a 3 stycznia 1943 roku pisarz-badacz decyduje się opisać w autobiograficznych fragmentach narracyjnych w latach 90. XX wieku. W 1998 roku publikuje przełomową dla niego książkę *Czarne sezony*, zawierającą owe ułamki, nie pisaną tekstem ciągłym, ale porządkującą opisywane fragmenty-opowieści (w większości) chronologicznie. Do tychże wspomnień powraca w kolejnych autobiograficznych zbiorach⁸, rozmowach⁹, a także we wspomnianej opowieści autobiograficznej *Kręgi obcości* (tam poświęca im większą część rozdziału 2). Zatem zapoznający się z tekstami Głowińskiego czytelnik powinien mieć świadomość, że zagłębia się nie tyle w dziecięcą relację z getta, a ma do czynienia ze zdystansowanym czasowo świadectwem doświadczenia przywołanego sprzed ponad połowy wieku. Autorem tych drobin narracyjno-wspomnieniowych jest znany badacz literatury. Cóż to zmienia w naszej recepcji owych tekstów?

Polifoniczność perspektywiczna

Głowiński w opowieści autobiograficznej zadaje sobie autorefleksyjne i w zasadzie metatekstowe pytanie: „Jak zatem zachować perspektywę dziecka, rezygnując z odwołań do zasobów, czy wręcz kanonów wiedzy ogólnie dostępnej? Pytanie jest w dużej mierze retoryczne, nie mogę go jednak sobie nie stawiać”¹⁰. Sławomir Buryła, przy okazji recenzji książki Justyny Kowalskiej-Leder (*Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*), stwierdza:

Kiedy myślimy o narracji dziecka jako o przekązniku wiedzy o Shoah, idzie nam zwykle o szczególną rolę przypisywaną perspektywie naiwnej [...]. Wierzymy, iż

---

który w książce *Pruszkowcy Żydzi. Sześć dekad zamkniętych Zagładą* cytuje dokument z Archiwum Ringenbluma tę datę potwierdzający.

⁶ Tamże, s. 53.

⁷ Tamże, s. 60.

⁸ Zob. M. Głowiński, *Magdalenka z razowego chleba*, Kraków 2001.

⁹ Zob. M. Głowiński, *Zapisywanie Zagłady*, z M. Głowińskim rozm. A. Grupińska, „Kontrapunkt. Magazyn Kulturalny Tygodnika Powszechnego” 2001, nr 1/2, s. 14.

¹⁰ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 63.

takie właśnie ujęcie (wyzbyte komentarza) zapewni nam wgląd w istotę „epoki pieców”. Ale i ta optyka stanowi rezultat konwencji, na mocy której dorosły autor wchodzi w umysłowość dziecka. Jest to więc z konieczności wrażliwość dziecięca przefiltrowana przez świadomość osoby dorosłej¹¹.

Nie sposób się z powyższą tezą nie zgodzić. W podobnym tonie wypowiada się Aleksandra Ubertowska zaznaczając, że „w każdym klasycznym opowiadaniu autobiograficznym »wypowiedź dziecka« jest niesuwerenna, zapośredniczona przez relację dorosłego narratora, który organizuje tekst i jest dysponentem ewokowanych przezeń znaczeń. Głos dziecka jest fabrykowany, sztucznie konstruowany, filtrowany przez doświadczenie dorosłego [...]”¹². Możemy dodać, że owe wspomnienie z czasów dziecięcych, przywoływane przez autora po latach, ulega na tych lat przestrzeni ciągłym przekształceniom, aktualizacji współmiernej do wciąż bogatszego bagażu doświadczeń. Przekształcenia owe są przeważnie względem „obrazu” pierwotnie zapisanego w pamięci nieznaczne. Kolejne doświadczenia, wraz z upływającym czasem, wpływają w mniejszym stopniu na samo wspomnienie (jego strukturę), natomiast mają przemożny wpływ na sposób jego przedstawienia w warstwie językowej, a zatem też w komunikacji literackiej. Inaczej będzie wyglądać relacja diarystyczna małego chłopca lub nawet młodego mężczyzny, a inaczej zapis wspomnieniowy tej samej osoby, ujęty po kilkudziesięciu latach od opisywanego wydarzenia. W drugim przypadku relacja jest próbą odtworzenia perspektywy dziecka. Z pozoru jest to oczywiste, jednak w trakcie lektury świadomość czytelnicza może ulegać złudzeniu całkowitego scalania obu perspektyw, monofonii.

Aleksandra Ubertowska trafnie syntetyzuje: „Sytuacja określająca pisarskie wybory Głowińskiego ma wymiar nierozstrzygalnego [...] dylematu: oto musi on pogodzić z sobą wiedzę i pamięć”¹³. Czy zatem owe, wspomniane przez Sławomira Buryłę uleganie konwencjom, idące w parze z figuratywnymi właściwościami języka, zaburzające referencyjność przekazu działa na niekorzyść świadectwa? Moim zdaniem, bynajmniej.

Już na początku gettowych relacji w opowieści autobiograficznej autor *Kręgów obcości* ze szczerością wyznaje:

Nie umiem opowiedzieć o swoich w nim losach precyzyjnie i przejrzysto, nie potrafię uplasować na planie getta miejsc zapamiętanych, związanych z wydarzeniami, które bezpośrednio mnie dotyczyły. Ta przestrzeń, zagęszczona do kresu wytrzymałości, otoczona murem, którego zadaniem była nie obrona przed atakami z zewnątrz,

¹¹ S. Buryła [rec.]: *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, J. Kowalska-Leder, Wrocław 2009, „Pamiętnik Literacki” 2010, z. 4 (101), s. 183.

¹² A. Ubertowska, *Świadectwo, trauma, głos. Literackie reprezentacje Holokaustu*, Kraków 2007, s. 99.

¹³ Tamże, s. 75.

ale uniemożliwienie wszelkich kontaktów z tymi, co żyli poza wyznaczonymi granicami, była (i jest) w moim odczuciu labiryntem, czymś nie dającym się ogarnąć, możliwość zrozumienia narzuconego tam „porządku” też przynajmniej dla mnie, kilkuletniego dziecka, nie istniała. I ta przestrzeń już na zawsze taka pozostanie, do końca dni swoich będę ją postrzegał jako wielką płataninę, w tej przynajmniej dziedzinie nie zaszła i nie zajdzie żadna istotna zmiana w sferze mojego widzenia¹⁴.

W powyższej wypowiedzi wychwycić można pewien swoisty dwugłos, fugę. Polifoniczność komunikatu literackiego zaznacza się na kilku płaszczyznach. Radykalna obcość doświadczenia traumatycznego tworzy pole napięć.

Są to – eksplikuje Jacek Leociak – napięcia między światem a językiem, rzeczą a słowem. Między prawdą zapisu a prawdą faktów, przeżyciem grozy a literackim świadectwem grozy. Między konwencjonalnymi formami wyrazu i tradycyjnymi sposobami rozumienia z jednej, a niedającą się zamknąć w żadnym z utartych schematów rzeczywistością z drugiej strony¹⁵.

Oczywista trudność w przełożeniu przykrych doświadczeń na język literacki jest z biegiem lat niwelowana. Nieznacznie, gdyż trauma pozostaje¹⁶, ale wystarczająco, aby wraz z poszerzającym perspektywę czasem spróbować oswoić wężzienną przestrzeń za pomocą tekstu. Obraz getta zapamiętany „oczyma” dziecka, zostaje „wypowiedziany” słowami pisarza-badacza literatury. Wrażliwość dziecięca Głowińskiego-chłopca, który nie jest w stanie zrozumieć gettowej przestrzeni przefiltrowana jest przez świadomość Głowińskiego-dorosłego badacza, przyrównującego tę wielką, otoczoną murem płataninę do mitycznego labiryntu¹⁷. I chociaż w rozmowie z Anką Grupińską autor *Czarnych sezonów* przyznaje: „[...] do dzisiaj mam to samo poczucie, że nie panuję nad tą przestrzenią, bo jest ona tak irracjonalna, tak powikłana realnie i symbolicznie. Każda przestrzeń zamknięta to zła przestrzeń, a ta jest niespójna, pełna zakrętów, stanowi ziemskie piekło. I takie było getto”¹⁸, to sama wypowiedź udowadnia, że nad opisem tej przestrzeni, nad metaforyką getta Głowiński panuje. Wspomnienie przepuszczone przez mentalność historyka literatury i autora prozy nabiera swoistej komunikacyjnej pełni, pozwala nakreślić w czytelniczej wyobraźni pewien swoisty obraz, jednocześnie nie zatracając owej tak ważnej dla literatury wrażliwości.

¹⁴ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 51–52.

¹⁵ J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, Toruń 2016, s. 136.

¹⁶ Tematyce traumy poświęcony jest numer 4 „Tekstów Drugich” z 2012 roku zatytułowany: *Realizm (post)traumatyczny*.

¹⁷ Labirynt i błądzenie w nim jest częstym motywem prozy autobiograficznej Głowińskiego, ale też widoczny jest w pracach teoretycznych, zob. M. Głowiński, *Mity przebrane: Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marcholt, labirynt*, Kraków 1990.

¹⁸ M. Głowiński, *Zapisywanie Zagłady*, s. 14.

*Poetyka fragmentu*¹⁹

Gettowe szkice Głowińskiego jak też w ogóle teksty wspomnieniowe dotyczące czasów hitlerowskiej okupacji charakteryzuje przede wszystkim styl prosty, oszczędny, unikający patetyczności, powściągliwy (jak u Irit Amiel²⁰), ale jednocześnie nie wyzbyty elegancji²¹, „naleciałości” z dyskursu naukowego²², zawierający tłumione, krótkie fragmenty ekspresyjne („Jakąż byłoby dla niego sprawą wzięcie na cel żydowskiego dziecka. Czysta przyjemność!”²³). Dodatkowo w *Czarnych sezonach* zauważa się „dbałość o językowy kształt narracji”²⁴, a w szczególności „uporządkowany, precyzyjny tryb wypowiedzi”²⁵.

Trzeba podkreślić, że ze względu na traumatyczny charakter doświadczeń Zagłady – w tym też gettowych – owa wspomniana literacka wrażliwość, determinowana dodatkowo długim dystansem czasowym, nabiera specyficznego wyrazu. Objawia się przede wszystkim we fragmentaryzacji opisu. Zdaniem Marty Tomczok: „[...] fragment [...] wskazuje [...] na utrwalony w myśleniu o sztuce po Holokauście nurt, uwzględniający jego nieprzedstawialność bądź, na odwrót, przedstawialność bardzo ograniczoną, niespójną i pokawałkowaną czy fragmentaryczną właśnie”²⁶. Badaczce wtóruje Paweł Wolski: „[...] niemożność objęcia uniwersum koncentracyjnego w jego całości przekłada się bezpośrednio na fragmentaryczną, niespójną formę przekazu pisarskiego [...]”²⁷. Wolski potwierdza, że fragmentaryczność jest podstawowym wyznacznikiem pisarstwa zagładowego²⁸. Z powyższymi wnioskami wydaje się zgadzać sam pisarz-badacz, nie tylko dostar-

¹⁹ Tak też nazwałem (w podtytule) jeden z fragmentów monografii o prozie Michała Głowińskiego. Poetyka fragmentu jest podstawowym wyznacznikiem wspomnieniowo-refleksyjnego pisarstwa Głowińskiego. Zob. K. K. Pilichiewicz, „Na tym najpiękniejszym ze światów”. *Proza Michała Głowińskiego*, Białystok 2020, s. 228–232.

²⁰ *Nota bene* styl Irit Amiel charakteryzuje sam Głowiński w posłowie do *Osmalonych*, zob. M. Głowiński, *Posłowie*, [w:] I. Amiel, *Osmaleni*, Warszawa 2010, s. 104–106.

²¹ Na ten temat zob. W. Gutowski, *Porządek, trauma, elegancja*, „Kwartalnik Artystyczny” 2010, nr 2, s. 45; R. Matuszewski, *Czarne sezony*, „Więź” 1998, nr 8, s. 207.

²² Używanie stylu naukowego do opisu wydarzeń traumatycznych nie jest bynajmniej zjawiskiem nowym, zob. na ten temat: V. Tozzi, *Przywileje świadectwa. Historia, pamięć i literatura w sporach o konstruowanie nieodległej przeszłości*, „Teksty Drugie” 2010, nr 6, s. 11–28.

²³ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 58. Można się zastanawiać, na ile jest to działanie nie do końca uświadomione, a na ile świadomy element strategii narracyjnej.

²⁴ A. Ubortowska, *Świadectwo, trauma, głos...*, s. 95. Wprawdzie Ubortowskiej dokonuje syntetycznego stwierdzenia w oparciu o *Czarne sezony*, ale myślę, że ową dbałość w budowaniu narracji można odnieść do całej prozy Głowińskiego, łącznie z tekstami wspomnieniowymi dotyczącymi czasów powojennych aż po najnowsze zbiory małych narracji (zob. M. Głowiński, *Papuga i ratlerek. Opowiadania i małe szkice*, Warszawa 2019).

²⁵ A. Ubortowska, *Świadectwo, trauma, głos...*, s. 84.

²⁶ M. Tomczok, „Opowiadanie jest stałym bytu cieniem”. *Kilka uwag o kanonie Zagłady w literaturze najnowszej*, „Narracje o Zagładzie” 2015, nr 1, s. 77.

²⁷ P. Wolski, *Zawsze fragment. O polskim literaturoznawstwie i jego kanonie (Zagłady)*, „Narracje o Zagładzie” 2015, nr 1, s. 65.

²⁸ Tamże.

czając wspomnieniowego materiału badawczego potwierdzającego trafność owych tez, ale też samemu teoretyzując na ten temat wielokrotnie w pracach naukowych²⁹.

Poetyka fragmentu, obecna w całej prozie wspomnieniowo-refleksyjnej Głowińskiego, wyraźnie widoczna tak w warstwie językowej jak i treściowej, najpełniej realizuje się w małych narracjach dotyczących czasów okupacji niemieckiej, w tym w „ułamkach z getta” zawartych w *Czarnych sezonach*. Opisując we wstępie do niniejszej książki swoją metodę przedstawienia dziecięcych wspomnień z czasów wojennych memuarysta stwierdza otwarcie:

Nie byłem w stanie sporządzić ciągłego sprawozdania, luki pamięci okazały się zbyt wielkie; zapelnienie ich domysłami, zmyśleniami, a nawet wiadomościami czerpanymi ze źródeł, dostępnych w takiej czy innej postaci, uważałbym za wysoce niestosowne i mijające się z celem. Błyski pamięci mają swoje prawa, zwalniając z troski o konsekwencję, uzasadniają fragmentaryczność, wręcz z góry ją zakładają. I motywują różnorodność. Piszę o tym, co zapamiętałem, a gdy czegoś nie jestem pewien, otwarcie o tym wspomnam³⁰.

Powyższa autorefleksja metodologiczna trafnie charakteryzuje zawarte w *Czarnych sezonach* ułamki i jednocześnie, co trzeba zaznaczyć, towarzyszy autorowi również w innych zbiorach opowiadań. Nieco inną sytuację możemy zaobserwować w *Kręgach obcości*. Tam dla przykładu widać posilkowanie się źródłami, większą faktograficzność i poziom biograficznej szczegółowości przy jednoczesnym zachowaniu ciągłości przyczynowo-skutkowej. Różnica wynika, co oczywiste, ze sposobu narracji, warstwy językowej³¹, przede wszystkim odmiennego charakteru obu książek. Niemniej niezmiennie pozostają podstawowe wyznaczniki prozy gettowej Głowińskiego, jej fragmentaryczność i dbałość o wiarygodność, którą reprezentuje jakże często na stronach małych narracji pojawiające się szczere stwierdzenie: „nie wiem”.

*Topika getta*³²

Jacek Leociak analizując metaforykę getta, na podstawie relacji świadków notuje: „Dla Żydów [...] mury stanowią przede wszystkim źródło traumatycznego doświadczenia zamknięcia i uwięzienia”³³. Mury te wyznaczają granicę, której przekroczyć nie można, stąd uczucie zamknięcia i uwięzienia. Miejsce to

²⁹ Zob. M. Głowiński, *Wielkie zderzenie*, „Teksty Drugie” 2002, nr 3, s. 206.

³⁰ M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 7.

³¹ Więcej na ten temat zob. A. Hellich, *Autobiografia i ekspresja. „Kręgi obcości” Michała Głowińskiego*, „Pamiętnik Literacki” 2017, z. 1, s. 77–88.

³² Zwrot zapożyczyłem z artykułu Sławomira Buryły, zob. tegoż, *Topika Holocaustu. Wstępne rozpoznanie*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadectwa i interpretacje*, red. B. Olech, J. Ławski, Białystok 2013, s. 173–174.

³³ J. Leociak, *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Warszawa 2018, s. 93.

cechuje się niezwykle zagęszczeniem. „Mieszkańcy getta oglądani w planie ogólnym są tłumem rojącym się na zatłoczonych ulicach i podwórkach. Ujęcia takie pojawiają się w opisach życia codziennego, powszedniej krzątaniny, wyglądu ulicy i zachowań przechodniów”³⁴. Głowiński pamięta getto „jako wielkie kłębowisko wypełnione postaciami, które mogły się poruszać jedynie po przestrzeni niewielkiej i szalenie zamkniętej. [...] Ludzie ocierali się nieustannie o siebie, na siebie wpadali, szlaki gettowe nigdy nie były wolne [...]”³⁵. Przy tej okazji warto odnotować inną uwagę Leociaka: „Jednym z paradoksów tego więzienia była jego rozległość, a zarazem ciasnota. Murami opasano przecież kawał miasta, to była relatywnie wielka przestrzeń, a jednak zatłoczona i cuchnąca jak ciasna cela więzienna”³⁶. Uczucie przytłoczenia potęgowało stałe wyznaczanie nowych granic getta. W rzeczywistości jego przestrzeń kurczyła się. „Nieprzerwanie wznoszone, rozbudowywane, przesuwane i naprawiane mury, ryglowały coraz bardziej zacieśniającą się przestrzeń getta i dławili jego mieszkańców, niczym pętla na szyi skazańca”³⁷. Wszystko to w małym, przestraszonym chłopcu budzić mogło oczywiste lęki klaustrofobiczne. Powszechnie były głód i choroby, które dziesiątkowały mieszkańców getta³⁸. Leociak dalej kontynuuje wywód: „Masowa śmierć, zadawana metodycznie, na zimno, w ramach zbiurokratyzowanych procedur – wymykała się także zindywidualizowanemu opisowi. Wizerunek zbiorowego mordy jest jakby zatarty [...]. Ujawnia raczej typowość niż wyjątkowość, raczej powtarzalność niż jednostkowość”³⁹.

Z kolei autor *Fabul przerwanych* wspomina: „[...] należały one [trupy – przyp. K.P.] do stałego krajobrazu, ulica była miejscem nie tylko śmierci nagłych i niespodziewanych, była miejscem powolnego konania – z głodu, z chorób, z wszelkich innych możliwych powodów”⁴⁰. Powszechność umierania w granicach murem zamkniętej dzielnicy odtabuizowuje śmierć, czyniąc z trupa „wielki temat Holocaustu”⁴¹ i groteskowy element gettowego krajobrazu. Głowiński konstatuje: „Sezon wielkiego umierania trwał w getcie nieprzerwanie”⁴². Getto okazuje się być wielkim cmentarzem, w którym „ciała zmarłych leżące pod ścianami domów i na chodnikach, wśród gorączkowego ruchu przechodniów”⁴³ stają się

³⁴ J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady*, s. 203.

³⁵ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 57.

³⁶ J. Leociak, *Doświadczenia graniczne*, s. 93.

³⁷ J. Leociak, *Miejsca przejścia, albo o przekraczaniu granic nieprzekraczalnych*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadectwa i interpretacje*, s. 164.

³⁸ J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady*, s. 225.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 11–12.

⁴¹ J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady*, s. 229.

⁴² M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 12.

⁴³ J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady*, s. 230.

tyleż symbolicznym co cielesnym, „bez przenośni, bez cudzysłowu”⁴⁴, wizerunkiem getta. Konkluzje narzucają się same:

Śmierć jest dla mieszkańców dzielnicy zamkniętej zjawiskiem powszednim, by nie rzec spowszedniałym. Epidemie, głód i terror, a potem masowa eksterminacja sprawiają, że wdziera się ona w życie codzienne, wypełnia myśli i rozmowy. Jest stale obecna w mieszkaniu i na ulicy, wszechogarniająca do tego stopnia, że staje się domeną przyzwyczajenia, obojętności. Umieranie – odarte z godności i intymności – przestaje być czymś niezwykłym i majestatycznym, otoczonym aurą zbożnego lęku, wywołującym należny respekt i szacunek. Przełamany zostaje naturalny dystans między życiem i śmiercią. Jej nieuchronność, normalnie wypierana ze świadomości, teraz wyłania się na powierzchnię i nabiera realnych kształtów. Napiętnowuje i przytłacza, niczym spełniający się tu i teraz nieodwołalny wyrok. Kulturowym i antropologicznym modelem getta może być miasto w czasie zarazy, kiedy to niepokromiony żywioł śmierci wyrwa się z okowów i obejmuje niepodzielne panowanie nad ludźmi⁴⁵.

W zadżumionym mieście stopy trupów również są czymś zwyczajnym. W getcie jednak to nie zaraza a terror i głód są tej makabry bezpośrednimi przyczynami.

Wszystkie wyżej wymienione wyznaczniki gettowego opisu doświadczenia: fragmentaryczność w formie (styl prosty, oszczędny) i treści (skupienie na szczegółole, pojedynczym motywie), motyw zamknięcia, zatłoczenia ludźmi obdartymi z nadziei, powszechność beznadziei i trupów leżących na ulicy, śmierci czającej się na każdym kroku, obecnej pod różnymi postaciami, związana z tym otępiłość emocjonalna, swoista nieczułość na ludzką krzywdę, która jest codziennym elementem zagładowej rzeczywistości, przestrzeń chaotyczna (niczym mitologiczny labirynt) niedająca się oswoić⁴⁶, i kurcząca się (co potęguje wrażenie potrzasku) składają się na repertuar liryczny i retoryczny topiki getta.

Zdaniem Justyny Kowalskiej-Leder, wśród wspomnień, autobiograficznych tekstów, w których autorzy tworzą językowe świadectwo dzieciństwa czasów Zagłady „przeplatają się pewne motywy budujące obraz wspólnoty opisywanego doświadczenia”⁴⁷. Podstawowym wyznacznikiem egzystencji w tych traumatycznych czasach jest obezwładniający, niekiedy wręcz paraliżujący strach, często silniejszy niż odczucie głodu⁴⁸. Strach w przypadku dziecięcych świadków grozy jest spotęgowany przez fakt ich całkowitego ubezwłasnowolnienia⁴⁹. Ich niewinność w okupacyjnych realiach staje się największą słabością. Są zdane na

⁴⁴ Tamże, s. 246.

⁴⁵ Tamże, s. 231.

⁴⁶ O przestrzeniach nieoswojonych wspomina zarówno Leociak jak też Głowiński, szczególnie często ten zwrot przy różnych okazjach akcentujący.

⁴⁷ J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009, s. 219.

⁴⁸ Tamże, s. 223.

⁴⁹ Tamże, s. 226.

łaskę osób dorosłych, co nierzadko przypieczętowało ich los. Kowalska-Leder wspomina o porzuconych niemowlętach, niemowlętach duszonych przez mieszkańców kryjówek, mordowanych przez hitlerowców⁵⁰. Na myśl przychodzi scena opisana przez Głowińskiego w ułamku *Piwnica (z Czarnych sezonów)*, kiedy w jego obecności, chłopca ukrytego z rodziną i sąsiadami w jednej z piwnic rozważano zabójstwem niemowlaka. Dziecko bowiem swoim płaczem mogło spowodować odnalezienie ukrywających się przez niemieckich żołnierzy. Pisarz-badacz po latach opisuje tę wstrząsającą scenę w celowo pozbawiony emocji sposób: „Wywiązała się debata, młoda kobieta na mord swego dziecka się nie godziła. Nie doszło do niego – może niemowlę się uspokoiło, a może napięcie rozładował jakiś pan, który powiedział: »To dziecko będzie naszą maskotką, przyniesie nam szczęście«”⁵¹. W niniejszym szkicu Głowiński zawiesza swoją ocenę moralną dramatycznej, miejscami odhumanizowanej sceny. Jest to kolejna charakterystyczna, wymieniana przez Kowalską-Leder, właściwość okupacyjnej rzeczywistości, w której znajduje się otepiałe moralnie dziecko⁵². Sytuację tę wyjaśnia sam autor w autorefleksyjnym fragmencie *Czarnych sezonów*, kiedy dziwi się zapamiętanym przez siebie, usłyszanym w czasach Zagłady słowom („cóż za porządny człowiek”⁵³):

Refleksja moralna niespełna ośmioletniego dziecka nie może wymowy tego rodzaju deklaracji ogarnąć i ocenić, nie może ono myśleć o tym, jak rzeczywistość, w której się żyje, wpływa na kształtowanie kryteriów w ocenach postaw i zachowań ludzi, jak zmusza do myślenia kategoriami, które wówczas, gdy rzeczy toczą się bardziej pomyślnie, z pewnością by się nie pojawiły⁵⁴.

Autorka *Doświadczenia Zagłady...* zauważa pewną prawidłowość. Reifikacja, uprzedmiotowienie dzieci żydowskich oznacza (a wręcz bym napisał, że wymusza) ich usamodzielnienie, przyspieszone dorastanie. Efektem zniewolenia staje się emancypacja⁵⁵. To oczywiście oznacza utratę prawdziwego dzieciństwa na rzecz przetrwania w okupacyjnym horrorze. Wyznacznikami „dzieciństwa” czasów Zagłady stają się wyobcowanie, emocjonalne otepienie i pustka⁵⁶, które determinują również późniejsze, dorosłe już życie tych, co ocaleli. Proza wspomnieniowa Michała Głowińskiego jest tego dramatu świadectwem.

⁵⁰ Tamże, s. 227.

⁵¹ M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 19.

⁵² J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady...*, s. 231.

⁵³ M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 43.

⁵⁴ Tamże, s. 44. Powyższe słowa przywołuje w swojej interpretacji również Kowalska-Leder (s. 231).

⁵⁵ J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady...*, s. 235.

⁵⁶ Kowalska-Leder przytacza opowiadanie Hanny Krall pt. *Sublokatorka*. Historia zawierająca elementy autobiograficzne skupia się nie tylko na doświadczeniach okupacyjnych, ale przede wszystkim na ich późniejszych konsekwencjach psychologicznych (zob. J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady...*, s. 242).

Powtarzające się schematy myślowe, motywy, uleganie konwencjom językowym jest w pewnym stopniu zrozumiałe i nieuniknione. Wynika bowiem ze specyfiki działania ludzkiej percepcji, sposobu myślenia o getcie w traumatycznych czasach Zagłady, zawartych w językowym komunikacie zasad (ograniczeń), wreszcie z funkcjonowania pamięci, jej tajemniczych, wciąż przez Głowińskiego zgłębianych mechanizmów. Te stałe, jak się zdaje, powtarzalne w gettowych narracjach elementy stanowią wszakże jedynie opowieści tych bardziej zobiektywizowaną część. Obrazu tego prozatorskiego, autobiograficznego przedstawienia dopełnia równie ważna część bardziej zsubiektywizowana. Składają się na nią jednostkowe doświadczenia każdego z autorów autobiograficznych relacji z getta, pamiętnikarskich wspomnień czasów Zagłady.

*Osobności*⁵⁷

Jakie w takim razie jest getto w odczuciu Głowińskiego? W wyobraźni małego chłopca wyraz ten usłyszany na początku wojny wywołuje niezwykle konotacje. Memuarysta przywołuje to pierwsze, jak się w przyszłości przekona, całkowicie błędne skojarzenie: „[...] w końcu sobie wyobraziłem, że owo tajemnicze i niezrozumiałe getto to ogromny wielopiętrowy powóz, jeżdżący po ulicach miasta, ciągnięty przez kilkanaście koni. To w takim właśnie powozie nas umieszczą, zamieszkamy w nim – i okaże się to całkiem ciekawe i zabawne”⁵⁸. Dziecięce fantasmagorie, nieskażone jeszcze traumą przyszłych okupacyjnych eksperyencji, zostają w niedługim czasie zweryfikowane. Getto bezpośrednio doświadczone przybiera kolor wyszarzałego materiału, którym przykrywa się trupy na ulicy („Kolor getta jest w moim wspomnieniu kolorem papieru, jakim przykrywano leżące na ulicy trupy, zanim je uprzątnięto”⁵⁹), smak utraconego wraz z dzieciństwem ciastka⁶⁰, odór karbidówek, które swoim „kapryśnym płomieniem” dawały marne światło, ale wystarczające, aby przy ich „nędznym świetle” zagłębiać się w lekturę Robinsona Crusoe i Guliwera⁶¹.

Muzyką getta jest *Koncert skrzypcowy* Mendelssohna⁶² przeplatany ze stukotem maszerujących, wojskowych butów. Getto czasem ma kształt labiryntu o wąskich, zatłoczonych korytarzach, czasem ciasnej piwnicy, która potęguje późniejsze klaustrofobiczne lęki⁶³. W czasie tego bytowania w ciągłym strachu zdarzają się błyski (w przenośni i dosłownie) epifanicznych wizji, jak podczas

⁵⁷ *Osobność* – według *Słownika Języka Polskiego* PWN: „przestarz. »oddalenie, odosobnienie, samotność« [...]” (zob. *Słownik Języka Polskiego*, t. II (L–P), red. M. Szymczak, Warszawa 1979, s. 554). Tutaj używam również w znaczeniu „samotności przeżywania”.

⁵⁸ M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 9.

⁵⁹ Tamże, s. 11.

⁶⁰ Zob. szkic *Ciastko*, [w:] M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 25–28.

⁶¹ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 57.

⁶² Tenże, *Czarne sezony*, s. 14.

⁶³ Tamże, s. 19–20.

wieczornej burzy, która nawiedziła Warszawę 3 września 1942 roku: „[...] w ten czas burzy groźnej, przekraczającej wszelkie wyobrażenia, przed moimi oczami przesuwwały się różne obrazy. Stanowiły one po części odzwierciedlenie realności, w jakiej żyłem, po części zaś były projekcją życzeń i marzeń. Roiłem sobie, że ta burza nadeszła po to, by na niedobrym świecie zaprowadzić porządek [...]”⁶⁴. Społeczność gettową tworzą tłoczące się masy, ale też wyodrębnieni z tłumu pojedynczy ludzie, tacy jak: pomagający w „wyjściu” z getta, jedynie goszczący w zamkniętej dzielnicy żydowskiej, ale zapamiętany przez memuarystę Długi (Józef, kuzyn matki – Felicji z Rozenowiczów Głowińskiej); Lajzer Głowiński, dziadek ze strony ojca, którego autor *Czarnych sezonów* podziwia za dokonanie heroicznego czynu samobójczego⁶⁵; Emil, uczestnik kompletów u panny Julii i pani Bronisławy (na które uczęszczał później młody Głowiński), zdolny chłopiec, który wraz z innymi uczniami (Suzi, Melą, Tadzkiem) najprawdopodobniej podzielił los swoich nauczycielek w Treblince⁶⁶.

Autora *Fabul przerwanych* krótkie portrety, świadectwa osób, które w większości nie dożyły czasów powojennych tworzą epitafia, swoiste nekrologi. Tego typu formy zaczerpnięte z klasycznych gatunków literatury funeralnej tworzą istotną w wymowie część literackich świadectw Zagłady⁶⁷. Typową czynnością więzionych w murach getta ludzi jest tłoczenie się i umieranie: z głodu, chorób, przez samobójstwo lub rozstrzelanie. W ten sposób znowu wchodzimy w schematy. Dostosowywanie zjawisk ogólnych do jednostkowych przypadków, zdaniem samego Głowińskiego, prowadzi do nadmiernej schematyzacji⁶⁸. To prawda, ale oznacza też, a może przede wszystkim, że getto ma swoją specyfikę. Badacz-pisarz sam zresztą przyznaje, iż trudno jest „opowiadać o świecie znajdującym się w stanie totalnej destrukcji [...] jeśli nie chce się powtarzać rzeczy znanych, wielokrotnie omawianych i przedstawianych, utrwalonych w relacjach tych, co kataklizm przeżyli [...]”⁶⁹. Jest zatem getto tymczasowym więzieniem na drodze do Treblinki („ostatecznego rozwiązania”), traumatycznym miejscem zwyrodniałych praktyk, terroru i takie też pozostaje w pamięci zbiorowej, bez względu, a może właśnie idąc w parze z jednostkowymi, indywidualnymi przeżyciami. Cytowany wielokrotnie w niniejszym artykule Leociak stwierdza: „[...] jednostkowy los nabiera cech uniwersalnych, bo jest odbiciem losu zbiorowości”⁷⁰.

⁶⁴ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 65.

⁶⁵ Tenże, *Czarne sezony*, s. 40.

⁶⁶ Tamże, s. 33.

⁶⁷ Zob. J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady*; w szczególności podrozdział *Ludzie i Podsumowanie* rozdziału 2 części II książki. Autor za jeden z przykładów podaje portrety Racheli Auerbach.

⁶⁸ M. Głowiński, *Kręgi obcości*, s. 53.

⁶⁹ Tamże, s. 63.

⁷⁰ J. Leociak, *Relacje z getta warszawskiego: między osobowym a bezosobowym sposobem opowiadania*, „Pamiętnik Literacki” 1996, z. 3, s. 84.

Odlamki gettowe

Głowiński zapamiętał z przejazdu do warszawskiego getta nie datę tego wydarzenia (był zbyt mały), ale „potworne zimno” (dopiero potem mógł sprecyzować, że był to początek stycznia); w dniu, w którym wraz z rodzicami miał zostać wywieziony do Treblinki z Umschlagplatzu „był upał, świeciło słońce, pełnia sezonu wielkiego umierania przypadła na szczytowy punkt lata. [...] Nie przynosiło nadziei [słońce – przyp. K.P.], jeszcze bardziej skazanym na śmierć doskwierało”⁷¹; w końcu widział egzekucję na ulicy Żelaznej, bo egzekucje były stałym elementem gettowej rzeczywistości, zapamiętał ją jako świadek egzekucji narodu żydowskiego, z którym łączyło go pochodzenie-wyrok śmierci, którego uniknął. W dużym stopniu zdecydował o tym przypadek, „grał on wielką rolę w losach Żydów”⁷², jednym przynosząc śmierć, innym ocalenie.

W okupacyjnych wspomnieniach, błyskach pamięci nie chodzi o unikanie pewnych schematów w tekstowym przedstawieniu, poetyce, o pomijanie charakterystycznych – wynikających z mechanizmów ludzkiego pojmowania, pamięci bądź specyfiki miejsca – motywów. Nawiązywanie do nich jest nieuniknione, ale też nie oryginalność jest w świadectwach epoki Wyniszczenia⁷³ najistotniejsza. Jedną z najważniejszych wartości „gettowych szlaków” literackich Głowińskiego jest autentyczność, szczerść w ich niełatwym przemierzaniu. Jest w tym pewna odwaga. Miejmy świadomość, że tytułowy zwrot „widziałem egzekucję”, owa aktualizacja doświadczenia nie jest, bo być nie może jedynie elementem kreacji, wypowiedzią przepracowaną w trudach niewyraźnego⁷⁴, strategią narracyjną użytą na materiale pamięciowym. Jest czymś bardziej dramatycznym, bowiem jest ciągłym przypominaniem. Głowiński nie tyle „widział egzekucję”. Pisząc o tym memuarysta tę egzekucję wciąż „widzi” oczyma wyobraźni. „Traumatyczne wspomnienie wydarza się wciąż, w nieskończonym powtórzeniu i nie może być do końca przeżyte, zrozumiane i tym bardziej w pełni zanalizowane, co wynika z jego struktury temporalnej”⁷⁵.

W *Czarnych sezonach* serię krótkich anegdot nazywa autor „Ułamkami z getta”. Te małe formy są realizacją metody Głowińskiego, ujawniającej się

⁷¹ M. Głowiński, *Czarne sezony*, s. 23.

⁷² Tenże, *Kręgi obcości*, s. 108.

⁷³ Określenia tego użył Głowiński w rozmowie z Anka Grupińską jako synonimu słów: Zagłada, Holokaust (zob. M. Głowiński, *Zapisywanie Zagłady*, s. 14–15). Szerzej konstrukcję terminologiczną słowa „Wyniszczenie” analizuje Jarosław Ławski, zob. J. Ławski, *Tradycja i Wyniszczenie. Gwiazdy Felicji Nowak*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadectwa i interpretacje*, s. 198–199.

⁷⁴ „Pedanteria językowa i elokwencja budzą podejrzenie, że oto rozpaczliwie ukrywają trud mówienia, lęk przed wypowiedzianiem niewyraźnego”, zob. A. Ubertowska, *Świadectwo, trauma, głos...*, s. 100.

⁷⁵ Z. Podniewska, *(Re)konstrukcja dzieciństwa traumatycznego*, [w:] *Trauma, pamięć, wyobrażenia*, red. Z. Podniewska, J. Wróbel, Kraków 2011, s. 63.

w pozornej „zwyczajności” traumatycznych doświadczeń (koszmar staje się codziennością), pokazującej ich odrealnienie, przestrzeń pozbawioną uczuć, sensu i nadziei. Takie zachowanie jest traumy okupacyjnej skutkiem, czego autor *Kręgów obcości* ma pełną świadomość. Równie odpowiednim określeniem wydają się być „Odłamki” (z getta). Wszystkie wspomnieniowe ułamki Głowińskiego odnoszące się do epoki Wyziszczenia są w rzeczywistości odławkami, które ranią ludzką psychikę i pozostawiając blizny, nie pozwalają o sobie zapomnieć⁷⁶. To blizny, po których w zasłużonym badaczu literatury, mimo upływu lat, można rozpoznać dawnego, otępiełego strachem chłopca oglądającego egzekucję w zaułkach warszawskiego getta.

Tym razem jednak nie jest on całkowicie bezbronny, tym razem możemy o tych wydarzeniach przeczytać, poszerzając w ten sposób granicę naszych, obwarowanych murami doświadczenia, czytelniczych świadomości.

Bibliografia

- Amiel I., *Osmaleni*, Warszawa 2010.
- Buryła S. [rec.]: *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, J. Kowalska-Leder, Wrocław 2009, „Pamiętnik Literacki” 2010, z. 4 (101).
- Buryła S., *Topika Holocaustu. Wstępne rozpoznanie*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadczenia i interpretacje*, red. B. Olech, J. Ławski, Białystok 2013.
- Głowiński M., *Czarne sezony*, wyd. III, Kraków 2002.
- Głowiński M., *Fabuły przerwane. Małe szkice 1998–2007*, Kraków 2008.
- Głowiński M., *Kręgi obcości. Opowieść autobiograficzna*, Kraków 2010.
- Głowiński M., *Magdalenka z razowego chleba*, Kraków 2001.
- Głowiński M., *Mity przebrane: Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marcholt, labirynt*, Kraków 1990.
- Głowiński M., *Papuga i ratlerek. Opowiadania i małe szkice*, Warszawa 2019.
- Głowiński M., *Posłowie*, [w:] I. Amiel, *Osmaleni*, Warszawa 2010.
- Głowiński M., *Wielkie zderzenie*, „Teksty Drugie” 2002, nr 3.
- Głowiński M., *Zapisywanie Zagłady*, z M. Głowińskim rozm. A. Grupińska, „Kontrapunkt. Magazyn Kulturalny Tygodnika Powszechnego” 2001, nr 1/2.
- Gutowski W., *Porządek, trauma, elegancja*, „Kwartalnik Artystyczny” 2010, nr 2.
- Hellich A., *Autobiografia i ekspresja. „Kręgi obcości” Michała Głowińskiego*, „Pamiętnik Literacki” 2017, z. 1.
- Kowalska-Leder J., *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009.

⁷⁶ Ślady tych odławków są też widoczne we fragmentach opisujących późniejsze sny (koszmary) Głowińskiego ze zbiorów: *Przywidzenia i figury. Małe szkice 1977–1997* (Kraków 1998) oraz *Fabuły przerwane. Małe szkice 1998–2007* (Kraków 2008).

- Leociak J., *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Warszawa 2018.
- Leociak J., *Miejsca przejścia, albo o przekraczaniu granic nieprzekraczalnych*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadectwa i interpretacje*, Białystok 2013.
- Leociak J., *Relacje z getta warszawskiego: między osobowym a bezosobowym sposobem opowiadania*, „Pamiętnik Literacki” 1996, z. 3.
- Leociak J., *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, Toruń 2016.
- Ławski J., *Tradycja i Wyniszczenie. Gwiazdy Felicji Nowak*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadectwa i interpretacje*, Białystok 2013.
- Matuszewski R., *Czarne sezony*, „Więź” 1998, nr 8.
- Pilichiewicz K. K., „*Na tym najpiękniejszym ze światów*”. *Proza Michała Głowińskiego*, Białystok 2020.
- Podnieśńska Z., *(Re)konstrukcja dzieciństwa traumatycznego*, [w:] *Trauma, pamięć, wyobraźnia*, red. Z. Podnieśńska, J. Wróbel, Kraków 2011.
- *Realizm (post)traumatyczny*, „Teksty Drugie” 2012, nr 4.
- Tomczok M., „*Opowiadanie jest stałym bytu cieniem*”. *Kilka uwag o kanonie Zagłady w literaturze najnowszej*, „Narracje o Zagładzie” 2015, nr 1.
- Tozzi V., *Przywileje świadectwa. Historia, pamięć i literatura w sporach o konstruowanie nieodległej przeszłości*, „Teksty Drugie” 2010, nr 6.
- Ubertowska A., *Świadectwo, trauma, głos. Literackie reprezentacje Holokaustu*, Kraków 2007.
- Wolski P., *Zawsze fragment. O polskim literaturoznawstwie i jego kanonie (Zagłady)*, „Narracje o Zagładzie” 2015, nr 1.

Kamil K. Pilichiewicz

The Scientific Department of the Łukasz Górnicki Library in Białystok

“I SAW AN EXECUTION”: MICHAŁ GŁOWIŃSKI’S FLASHES OF GHETTO MEMORY

Summary

The article is divided into six parts: Prolegomena, Perspective Polyphony, Poetics of Fragment, Ghetto Topics, Individualisms, and Ghetto Shards. The first part presents Michał Głowiński’s biography, introducing the context of the ghetto. Next, drawing on authentic documents, I outline different perspectives on the ghetto as experienced by children and adults. In the following part, I identify characteristic elements of the ghetto space presented in testimonies. Then I discuss the distinctness of Głowiński’s experience in relation to other testimonies. Finally, I demonstrate how different conventions and individual styles, if put together, constitute a rich literary representation of the Warsaw Ghetto. The images leave an indelible impression, and this can be compared to wounds leaving scars.

Key words: Michał Głowiński, ghetto, trauma, fragments, scars, memory.